

JAN BALHAR

BOHATOST ÚZEMNÍ DIFERENCIACE NÁŘEČNÍHO LEXIKA A JEJÍ PŘÍČINY

Jazykovězeměpisná metoda sleduje územní rozšíření jednotlivých nářečních jevů a na mapy zakresluje jejich hranice. Na základě těchto map pak mimo jiné odhaluje vzájemné souvislosti mezi dialekty, ukazuje závislost vývoje nářečí na vývoji společenství, jež daným nářečím mluví, a hlavně vysvětluje vývoj národního jazyka. V tomto příspěvku si nevěšíme průběhu konkrétních izoglos, ale snažíme se ukázat na některé okolnosti, jež přispívají k bohatšímu členění našich dialektů po stránce lexikální.

Srovnáme-li výrazy vyskytující se v našich dialektech pro jednotlivé pojmy, na první pohled jsou nápadné rozdíly v počtu nářečních ekvivalentů. Všimněme si krajních případů: Proti slovům *voda*, *pes*, *pít*, *živý*, jež jsou na celém území Čech, Moravy a Slezska pojmenováním jediným, a proti dichotomii *dědina* × *vesnice*, *velký* × *hrubý* stojí např. výrazy pro *škraloup na mléce*. Pro tuto realii máme na větších nebo menších regionech asi dvacet různých ekvivalentů (*škraloup*, *škarupa*, *škráb*, *šupka*, *škára*, *kúše*, *kúra*, *kožich*, *blána*, *žbloňa*, *svršek*, *otáp*, *čáp*, *beran*, *býk*, *pastýř*, *pavučina*, *škrunka* aj.). Je nasnadě otázka, proč se u některých pojmů v rámci jednoho národního jazyka může udržovat tak velký počet výrazů tvořených od různých základů. Na tuto otázku chceme v tomto příspěvku odpovědět.

* * *

Některé designáty skýtají větší pojmenovávací možnosti (aspoň pokud jde o pojmenování motivovaná), mají větší počet motivových (motivujících) prvků, např. tvar, barvu, zvukový projev, velikost, funkci, místní a časový výskyt aj., a tím více či méně usnadňují pojmenovávací akt. Těchto dispozičních prvků motivace si však tu nevěšíme, i když jejich závažnost nechceme snižovat. Jde o otázky značně složité, jichž se v tomto příspěvku můžeme dotknout jen okrajově.

* * *

Je nepochybné, že řada nářečních pojmenování ukazuje na staré difference, na relikty někdejší — patrně ještě předfeudální — rozdrobenosti společenství, na pozůstatky snad kmenového dělení. Sem se řadí případy, kdy jednotlivé ekvivalenty

mají starobylé základy a označují pojmy životně důležité, spojené s každodenní činností člověka. Jde např. o výrazy *humno* × *mlat*, *vesnice* × *dědina*, *kouř* × *dým*, *rozsvítit* × *rozhnout*, *postel* × *lože*, *bídlo* × *žerď*, *koště* × *metla*, *žito* × *řez*, *pšenice* × *žito*, *pole* × *rolí*, *peřina* × *druchna*, *košťál* × *hlub*, *slépice* × *kura*, *hezký* × *pěkný* × *šumný*, *ramena* (vozu) × *snice*, *náprava* × *osa*, *prkno* × *deska*, *překážet* × *zavazet*, *raný* × *skorý*, *nyní* × *včel* × *teď* aj.

Na značné stáří uvedených nářečních rozdílů ukazuje nejen starobylost základů a průběh izoglos (nejednou se zhruba shodují s hranicemi starých správních jednotek), ale též fakt, že jde vesměs o pojmenování už značková, nemotivovaná. Ta, jak známo, patří k základní slovní zásobě, k jádru slovní zásoby a namnoze bývají už obecně slovanského původu. Za povšimnutí stojí také fakt, že staré difference nejsou nijak zvlášť rozvětvené; obvyklá bývá dichotomie, nanejvýš trichotomie.

* * *

K rozhojnění lexikální diferenciace našich nářečí přispěl v některých případech též ten fakt, že si předměty patřící původně k různým typům (funkčně však blízkým nebo totožným) a mající různé názvy zachovaly po unifikaci po stránce věcné (po stránce tvarové, konstrukční, výrobního postupu apod.) rozdíly v pojmenování.

Dobře to dokumentují např. výrazy pro *chrastítko*. Mezi četnými nářečními ekvivalenty — *trastačka*, *rehočka*, *šterkočka*, *hrkátko*, *drkálek*, *harašítka*, *křistačka* aj. — se pro tento designát ze značné oblasti jihozápadních Čech dokládá slovo *cinkátko*. Na tomto území připomínal uvedený předmět zvoneček. Když se však i tu později rozšířila dnešní kaučuková hračka, beze zření k jinému tvaru i zvuku si ponechala starší výraz *cinkátko*. Za dnešní izolexou tohoto slova se vlastně skrývá starší hranice výskytu odlišné realie.

Jiným příkladem uvedeného jevu jsou nářeční ekvivalenty pro *květináč*, tj. větší okrouhlou nádobu na pěstování rostlin. Pro tyto dnes speciálně vyráběné nádoby máme na různě velkých územních celcích vedle řady popisných názvů (*květník*, *kořenáč*, *okrouhlík*, *babolka*, *buclák*, *pucláček*) též výrazy přejaté z jiných jazyků (*kšírek*, *kořlík* z něm., *donička* z lat.); posunem významu vzniklo slovo *muškát* (pův. název květiny, přeneseně též nádoba na květiny). Velká většina výrazů svědčí o tom, že se pokojové květiny pěstovaly kdysi v různých, zpravidla horších, opotřebovaných nádobách, sloužících v domácnosti zejména k uchovávaní mléka nebo smetany (*bestrejčka*, *beskrejčka* — bez krytí, *vrhlík*, *pernica*, *pucháček*, *látka*, *baňka*; *karhanec*, *kahánek*). Výraz *střep* ukazuje na to, že se používaly hojně vyřazené, prasklé nádoby. Výše uvedené názvy už leckdy v původním významu ani nežijí a přetrvávají jen v označení pro sériově vyrobené květináče. Dnešní nářeční výrazy pro květináč se tedy liší podle toho, jakých kameninových hrnců se kde pro pěstování květin kdysi používalo. Za dnešními rozdíly v pojmenování se skrývají staré rozdíly v předmětech.

Původní věcné rozdíly v designátu se zračí též v nářečním pojmenování *věšáku na zdi*. Vedle slov *věšák*, *lišťva*, *rechla*, *řeška*, *hrabica* se tu vyskytuje také výraz *rohatina*. Svědčí o tom, že šlo o věšákový stojan zhotovený z kmene jehličnatého stromu s vyčnělky větví, na něž se věšelo šatstvo. Tento název dostal později i konstručně složitější věšák upevňovaný na zeď. Starý protiklad *lišťva* × *rohatina*, který odpovídal rozdílu věcným, vyústil v protiklad jen jazykový: dvě nářeční slova územně omezená označují jednu realii.

Mezi dlouhou řadou pojmenování pro *kvedlačku* (např. *šprudlák*, *švrlák*, *vrtačka*, *kvergl*) se objevují na vých. Moravě a ve Slezsku také výrazy *rogulka* a *rohačka*. Ty původně označovaly předmět podomácku vyrobený z vršku jehličnatého stromu s jedním přeslenem a sloužící ke kvedlání. Dnes se těchto slov užívá i o sériových továrních výrobcích.

Na staré věcné rozdíly ukazují snad i pojmenování pro *sypání na koláče*. Sypká hmota z mouky, cukru a tuku, kterou se posypávají koláče, jmenuje se v našich nářečích *posýpka*, *posýpátko*, *žmolinka*, *sypanka*, *vochumelka*, *drobenka*, *drcení*, *chumlanda*, *prachanda*, *keřt*, ale také *krupice*, *jíška* a *strouhanka*. Poslední názvy svědčí patrně o tom, že se koláče někde sypaly původně i jinými prostředky, než je uvedená hmota z mouky, cukru a tuku. I když časem *krupice*, *jíška* a *strouhanka* byly nahrazeny dnešním sypáním, názvy původní látky zůstaly, a tak rozhojnily počet nářečních ekvivalentů.

Jiným příkladem je výraz pro *dřevěnou nádobu na praní prádla*. Místy se dosud rozlišují *troky*, tj. nádoba dlabaná z jednoho kusu kmene většího stromu, a *vaštrok*, tj. dřevěná nádoba zhotovená z prken. První realie je už vzácná, a proto slovo *troky* namnoze označuje novější realii z prken, a tak z původního rozdílu věcného máme dnes jen rozdíl výrazový.

Jak se v dnešním pojmenování odráží starší způsob výroby předmětu, popř. starší podoba realie, ukazuje slovo *slaměnka*, *slaměnice*. Je to nádoba ve tvaru mísy, do níž se dávalo kynout chlebové těsto. Podle ní dostával bochník tvar, z ní se chléb sázel do pece. Na východní Moravě se jmenují tyto slaměné mísy také *okřín* (původně šlo o speciální mísu dlabanou z jednoho kusu dřeva), v Čechách také *ošívky*, *ošívky*, protože se původní slaměné nebo proutěné mísy ošivaly lýkem nebo plátnem. Obou názvů (*okřín* i *ošívka*) se v novější době užívá na území našeho národního jazyka pro obyčejnou neošitou slaměnou mísu.

Jak patrně, dnešní hranice slov jsou nejednoduše hranicemi někdejších různých realii, dnešní izolexy mohou ukazovat na rozsah rozšíření různých typů předmětů jež spojovala stejná funkce.

* * *

K bohatší územní diferenciaci nářečního lexika přispívají do značné míry také výrazy přejaté z jiných jazyků, jež v některých oblastech vytlačily staré výrazivo domácí nebo se ujaly místo něho. Někdy jde o přejetí starobylé, jindy o vliv doby zcela nové.

K starším přejímkách počítáme např. slovo *pytel* (z něm. *Beuttel*) proti domácímu slovu *měch*; *hebama* (z něm. *Hebamme*) proti *babička*, *přisažní bába*; *šňúrka* (z něm. *Schnur*) proti *tkanička*; *bocan* (z pol.) proti českému *čáp*; *calovat* (z pol.) proti *líbat*; *lukše* (z tur. přes maď.) proti *nudle* atd. Mladší přejímky jsou např. *leger* (z něm.) proti *postel*, *lože*; *žufan*, *lefle*, *šeblefla* (vše z něm.) proti domácím výrazům *naběračka*, *velká lžice*; *sesel* (z něm.) proti *židle*, *stolek*; *legát* (z lat.) proti *opěradlo*; *šraňk* (z něm.), *šifonér* (z franc.) proti *skříň* a staršímu přejatému výrazu z lat. *almara*; *putra* (z něm.) proti *máslo*; *hafera* (z něm.) proti *borůvka*; *ptač* (ze slc.) ve významu *žebrot*; *čut* (ze slc.) proti *slyšet* aj.

Z toho, že území rozšíření některých přejatých slov je malé a hlavně přímo souvisí s oblastmi někdejšího německého osídlení, usuzujeme, že takové přejímky jsou novějšího data. Jde např. o uváděné už výrazy *šraňk*, *sesel*, *leger*, *šeblefla* a další jako *tištuch*, *vajdlínk* (= necky), *šiffater* (= nevlastní otec) ... Někdy se

přejaté slovo váže přímo na novější realii, např. *šalter* (= vypínač), *banhof* (= nádraží), *štrajchhelcla* (= zápalka), *drajffus* (= třínožka), *šrajtofla* (= peněženka) aj.

* * *

Ne neprávem lze usuzovat, že v minulosti bylo územní rozrůznění nářečního lexika ještě bohatší a že v průběhu vývoje v důsledku integračních procesů docházelo k zjednodušení situace. Tím přirozeně nezapomínáme na procesy diferenciacní; ty jsou však zejména v současné době nevýrazné.

Větší počet pojmenování tvořených od rozdílných lexikálních základů pro jeden pojem jistě neusnadňuje dorozumívání, ba je mu do značné míry na překážku, nerozvíjí hlavní funkci jazyka — sloužit jako prostředek společenského styku. Proto se větší počet různých výrazů obyčejně vyskytuje pro pojmy okrajové a proto se právě těchto výrazů dnešní vývoj — stejně jako minulý — dotýká nejméně. V minulosti i dnes se výrazy pro tyto okrajové pojmy nejméně dostávají do „brusu jazykového kontaktu“, stojí do značné míry mimo třeťí plochy různých jazykových systémů, a proto u nich pozorujeme maximální stabilizaci.

Jak jsme již uvedli, největší počet různých územně omezených pojmenování je pro věci a jevy málo závažné, jež nebývají předmětem jednání při širším společenském styku. Není patrně náhoda, že u velkého počtu těchto výrazů jde o pojmenování motivovaná. K takovým se řadí především pojmenování pro jednoduché nástroje a předměty patřící k vybavení domácnosti i hospodářství. Uvádíme zejména tyto názvy:

peroutka na mazání plechů (*pírko, mastička, štětka, potěračka, kyčka, mastipérko, špikovka, maziček, vlašidlo, mašlačka*),¹ *poklíčka, sběračka, kvedlačka, sítko na mouku,*

¹ V poznámkách uvádíme jen pro ilustraci zvláště početné řady nářečních ekvivalentů některých výrazů. Konstatujeme, že nejde o řady zcela úplné. Jednak náš materiál nevylučuje malou mezerovitost, jednak soudíme, že by ani nemělo smysl zabírat příliš mnoho místa vyčerpávajícím výčtem dialektických výrazů. Zeela stranou jsme také ponechali hojně slovo-
tvorné varianty základních podob. Podotýkáme, že u každého uváženého spisovného hesla by bylo možno uvést aspoň tři nářeční ekvivalenty tvořené od rozdílných lexikálních základů, např. *poklíčka*: pokrývadlo, děnco, křídla, příkrývka; *sběračka*: nabíračka, žufan, lefle, šeblefla, velká lžice; *opěradlo židle*: lenoch, hřbet, záda, žebradlo, žebrík; *pápěrka*: fimfjera, voděrka, stopka, vostenka, stonek, spinka, klyček, kostrenek; *polínko*: lejspánek, štípanka, drvenko, klapetek, kusek dřeva; *krovec*: zvyška, svrchnice, kaménka, kozub, vrchovec, krovek; *bubínek*: kamínka, kanónek, pecek, vincek, dědek; *kynout*: vzházet, kysat, rušat; *perna*: humenice, sůsek, přistodůlek, stodola, párník, zádiň; *mýsnek na obilí*: fukar, burdak, koník, fochr, bubínek, větrník; *kosa s obloukem*: pavouk, luňák, netopýr, balón, plachetnice, lupák, peroutka, pleskačka, fofrák; *tyčka v plotě*: ténka, štacheta, špinka, šprle, pláňka, šteka, treláš, pliščka, lařka; *zápraží*: zápřeň, nášep, pohrádka, nálepek, záhroben; *čistit studnu*: snažit, čúdit, pucovat, vychraňovat; *trkat*: bodat, kolet, dusit, drcat, šťouchat;

dělat žabky: dělat kačenky, plisky, lejsky, šipky, panenky, babky, žabáky, misky, talíře, cvočky, hodiny, šitky, rybky, potápky, vlašťovky; *sedmikráska*: chudobka, sirotka, katuška, husí kvítko, husárek, dorotka, puta, barborka; *blatouch*: volí oko, mazanec, podmáslí, potočník, žloutenka, žlutoplesk, kukačka, májovka, blejskovka; *plod lopuchu*: babka, vlk, knoflík, choc, ježek, žebrák, lepík, připiňák, babí hněv; *pyčavka*: prašívka, zaječí skok, bábin pupek, čapí vejce, čertova kulička, cikánský sýr, beraní pytlík, psí tvaroh, hadí vejce, kobyliny, kobyli hlava; *bouchoř*: parchant, povrhelec, rampouch, trubec, puchýř, roublík, šurp, dlaška, papuč, ganzar, glaga, kohút, kokáč, volač, taška, kocur, kozák; *bubák*: komíník, šušňák, čečulka, pupek, žid, muška, tutek, čepek, psinka, očko; *chumáč ovoce*: žvanec, věník, vatre, kranec, guča, rumpál, hafel, kyča, pancíř, štrapec, kistka, vrkoč;

necky na těsto, moučnice, věšák na zeď, zásuvka, opěradlo židle, polštář, papěrka, polínko, krovce (část kachlových kamen nad troubou), kamnovec (nádržka v kamnech na ohřívání vody), louč, třísky na podpálení v kamnech, husí křídlo na vymetání pece, bubínek (malá železná kamínka), květináč, nosidla na vodu a mnohé jiné.

Práce v domácnosti se týkají slovesa *ždímat, kynout* (o těstu), *sloukat máslo, škvařit máslo, drát peří* aj.

Početné nářeční ekvivalenty mají specifické názvy předmětů v zemědělství, jež jsou namnoze povahy terminologické, např. *perna* (prostor po obou stranách mlatu), *patro, mlat, vrstva obilí k mlácení cepy, mlýnek na čištění obilí, sítko na obilí; kosa s obloukem, brousek na kosu, nádobka na brousek: postranní prkna vozu, rozporka vozu, voznice na močivku, kolečka na hlínu; provaz na utažení pavuzy, popruh u nůse...* Volněji se sem řadí ještě např. *tyčka v plotě, zápraží, hřeben střechy, půda; mlezivo, paznecht, jesle; čistit studnu, rozhazovat hnůj po poli, trkat* (o krávě), *přežvykovat* aj.

Řady lexikálních základů jsou zvláště početné, jestliže jde o pojmy s výraznou citovou složkou. Taková pojmenování bývají opět nezřídka popisná a často vznikají přenášením významu. Týkají se zejména světa

dětí, např. *řechtačka, chrastítiko, dělat žabky, líbat, máč, schovávaná;*

rostlin,² např. *pampeliška, sedmikráska, kopretina, pomměnka, blatouch, vlčí mák, hvozdík, jitrocel, svlačec, štavel, plody lopuchu, pýchavka, křemenáč, ostružina, bez černý, pažitka, angrešt, švestka, bouchoř* (znetvořený plod švestky), *bubák* (uschlý zbytek květu na spodu jablka);

brouků, např. *škvor, chrobák, dešťovka, chroust, slimák, klišťe, čmelák, vážka, sluněčko sedmítečné, vosa, kobylka;*

ptáků a živočichů, např. *střízlík, konipásek, čejka, syčec, netopýr; pulec, ropucha, ještěrka, slepýš; psice, kozel, mazlivá označení mládat, např. kuřátek, housátek, prasátek* aj.

Expresivní zabarvení mívají někdy také názvy jídel, zejména neoblíbených, např. *škubánky, šišky, placek, kynutý knedlík, zabíjačková polévka, podlouhlý bochník, zákalec u chleba, velký kus chleba, skrojek, sypání na koláče, syrovátka, sušená jablka.*

Citově zabarvená jsou také některá označení osob, např. označení pro

škvor: stříhavka, škmorec, štipka, vidličkář, ušák, hluchavec; *chroust*: májovec, przník, babka, koza, šarababka; *klišťe*: srnčí uši, připínáček, piják, zažirák, kleňhák, lesní veš, kleštěce; *čmelák*: medák, brundibár, bručán, mumlík, hučán, šmolec, řtelák, čmulda; *sluněčko sedmítečné*: berunka, křepelka, majdalénka, pámbíčkova kravička, linka, popelinka, pinkalinka, menurka; *střízlík*: křováček, kováříček, králíček, paleček, plotníček, semenák, šoupáček; *konipásek*: plínka, cacorka, třasolka, podleska; *ropucha*: křastavka, chrastava žába, grúta, škurán, zemská žaba, prašivá žaba, rolnice, rocna; *netopýr*: trúlelek, kleklajka, večerek, prutek, holý pták; *psice*: suka, fena, kudla, čubka, šulka;

šišky: šudálky, šulíky, regement, chlapci, škrtení kluci, trpalky, práskokrky, ševcoví kluci, šuláčkovo proceství, šustky, šterc; *kynutý knedlík*: pukač, gula, gulivár, balón, papuč, pjera, varhula, halečka na kvasnicach; *zákalec*: brousek, slípka, kanice, steška, chodníček, panteška, kohoutí mlíko, štrófek; *velký kus chleba*: rampulec, hybec, hípan, zahejbák, klín, pajzan, balván, lajbák, kaval, kopyto, hnác, hulvát, habán, zourák, štafalec, pantok, kopyto, chvant, vatrc, grbanec, zglem, špalón;

šilhavec: švidravec, šuroň, blikoun, šmirkal; *levák*: levičkář, krchňa, maňdák, galbaňa; *kmotr*: křesníček, křesný, kmocháček

² Výrazy mající povahu přírodopisných termínů však proti ostatním uváděným pojmenováním jsou rychle zatlačovány výrazivem spisovným. Hlavní podíl na tomto vývoji tu nepochybně má školní výuka, pracující jen s jednotnou terminologií spisovnou.

ustrášeného člověka, neohrabaného člověka, pro opilce, pro šilhavého, pro leváka aj. K nim se volněji řadí výrazy pro porodní asistentku, dvojčata a vyjádření některých příbuzenských vztahů, např. dědeček, babička, kmotr, kmotra; děvče, chlapec.

* * *

Ukázali jsme na některé momenty, jež přispívaly k rozhojnění nářečních ekvivalentů a k detailnější územní diferenciaci nářečního lexika. Došli jsme k závěru, že ať se u jistých pojmů vyskytuje řada různých výrazů z jakýchkoli příčin (relikty starého lexikálního členění, přejetí z jiných jazyků, unifikace reálií po stránce věcné, potřeba vyjadřovat expresivitu), vždy se jako rozhodující faktor pro zachování řady nářečních ekvivalentů jeví povaha pojmenovaného objektu nebo jevu. Větší diferenciacie nářečního lexika v rámci jednoho národního jazyka nemusí být ani v dnešní době pocítována jako překážka dorozumívání u úzké vrstvy lexika omezeného na pojmy okrajové, na pojmy svázané s životem uvnitř rodiny, na pojmy, jež nebývají předmětem častého jednání v širším kolektivu.

Nářeční lexikum z této oblasti projevuje i v dnešním vývoji dialektů značnou stabilitu, jeho izoglosy jsou pak nejstálejší.